

П. СКОРОПАДСЬКИЙ І ДОЛЯ ГЕТЬМАНАТУ

Дата 14 листопада 1918 р. часто згадується вітчизняними істориками.

Того дня Гетьман Української Держави П. Скоропадський затвердив ухвалений Радою Міністрів «Закон про заснування Української Академії Наук в м. Києві», від чого веде офіційний відлік своєї діяльності наша вища й найавторитетніша наукова установа й донині. Рішення Гетьмана розцінюють як один з надзвичайно важливих, справді доленосних кроків на шляху відродження нації.

Однак того ж таки дня П. Скоропадський оприлюднив грамоту «До всіх українських громадян, народу і козаків України», якою оголошував про нову державну орієнтацію — відбудову федеративної Великої Росії. І хоча Україна брала на себе функцію ініціатора цього процесу, всім, хто хоч трохи розумівся в політиці, було ясно — в єдиній і неподільній Росії, до якої торував шлях Білий рух, у залежність від якого потрапляв гетьман, не буде місця ні незалежній, ні автономній, ні будь — якій іншій Україні, як, втім, не буде й федерації.

З блискавичною оперативністю з акції П. Скоропадського того ж таки, 14 листопада, скористався В.Винниченко, обраний напередодні Головою Директорії — органа для керівництва антигетьманським повстанням. Четверо членів Директорії виїхали до Білої Церкви, щоб почати наступного дня збройний похід на Київ для повалення режиму. А В. Винниченка, який, окрім інших якостей, мав видатний літературний талант, залишили в Києві для написання й поширення відозви до українства із закликами до підтримки повстання. Як і очікувалося, документ виявився яскравим, пристрасним, мобілізуючим, тонко враховував домінуючі психологічні настрої й гостроту моменту.

...До зречення гетьманства, запровадженого 29 квітня 1918 р., лишився рівно місяць. Проте йшлося вже не стільки про правління, скільки про судомні спроби бодай якось утриматися при владі. Чому ж таким коротким виявився вік «останнього гетьманату»? І чому й донині не припиняються суперечки щодо його оцінки, місця в історичному поступі українства?

Як виявляється, відповіді на питання не такі вже й прості. А най-оптимальніший шлях до них — об'єктивне сприйняття й тлумачення суспільних процесів 1918 р., реалістична, неупереджена оцінка сукупності тогочасних подій, фактів, документів, врахування реальної розстановки сил, атмосфери революційного часу.

Втягнутий в українську політику ще влітку 1917 р. царський генерал П. Скоропадський з насторогою був зустрінутий лідерами національно-визвольної революції. Він не знайшов порозуміння з керівництвом Центральної Ради і Генерального Секретаріату не лише в справі українізації 34-го армійського корпусу, розпочатої з ініціативи Л. Корнілова, чи консолідації загонів Вільного Козацтва, Почесним Отаманом якого був обраний на з'їзді в Чигирині. Всерйоз побоюючись «гетьманських амбіцій» П. Скоропадського, під орудою якого опинялась чимала як на той час, військова сила, Центральна Рада намагалася, чим могла, зашкодити генералу навіть тоді, коли його корпус, роззброюючи більшовизовані частини, відтягував момент її остаточної політичної поразки.

То ж іще в першій половині січня 1918 р., як можлива протидія «руйнівним силам», у П. Скоропадського визріває ідея встановлення в Україні диктатури. Вона дедалі зміцнювалася в міру того, як стало зрозумілим, що, підписавши мирний договір з Центральними державами в Бресті, наслідком якого стала австро-німецька окупація України, Центральна Рада опанувати ситуацією все одно не зможе, зокрема, буде не в спроможності реалізувати зобов'язання щодо поставок союзникам 1 млн. т хліба, величезних обсягів інших продуктів.

Весною 1918 р. активізували свою діяльність праві партії та організації України. Були створені нові консервативні політичні організації. В Києві сформувалася Українська народна громада (УНГ), яка об'єднала в своїх рядах землевласників та колишніх військових. Серед членів УНГ (їх кількість, за найоптимістичнішими оцінками не перевищувала 2 тис. чоловік), значну частину становили старшини 1-го Українського корпусу та козаки Вільного козацтва, а її головою став Павло Скоропадський. Керівництво Громади поставило перед собою завдання об'єднати консервативні партії та організації України.

Серед останніх найвпливовішими були Українська демократично-хліборобська партія (УДХП), Союз земельних власників та Рада землян.

У березні 1918 р. П. Скоропадський оселився в готелі «Кане» разом із колишніми старшинами 1-го Українського корпусу. В цей час йшло вироблення ідейно-політичних орієнтацій Громади. Відомий правник Парчевський пропонував передати всю повноту влади одній особі з диктаторськими повноваженнями. Саме їй належало вивести Україну з економічної та політичної кризи. Так виникла й оформилася думка про необхідність відновлення в Україні гетьманщини. Керівництво УНГ хотіло провести державний переворот за допомогою колишніх старшин та заможного українського селянства. Іншу позицію займало правління Союзу земельних власників, яке направило командуванню Київської групи окупаційних армій докладний план зміни влади в Україні. Він передбачав розпуск Центральної Ради та уряду. Вся повнота влади мала перейти до рук призначеного німцями генерал-губернатора, який управляв би Україною за допомогою директорії. Таку позицію земле-

власників підтримувало австро-угорське командування. Однак, не будучи впевненими у можливості й доцільності тривалої окупації України, німці надали перевагу ідеї П. Скоропадського утворити новий, дієспроможніший український уряд. Йому ж було надано перевагу над можливими претендентами на роль майбутнього глави держави.

Справу державного перевороту контролювали (та й безпосередньо здійснювали ключові акції) німецькі окупаційні сили. Блискавичне обрання на хліборобському з'їзді П. Скоропадського гетьманом пройшло в атмосфері ейфорії, сподівань на рішучий поворот у долі України.

Для з'ясування особливостей формування гетьманської концепції побудови Української Держави важливо встановити справжній ступінь національної самостійності (національного компоненту), як з погляду теоретичних уяв, так і з погляду практичної його реалізації у сформованій політичній системі.

Сукупність нормативно-правових засад, на яких проголошувався, визнавався, закріплювався, гарантувався суверенітет України, складався із двох великих груп: власне українських, національно-державних і міжнародних. У свою чергу, кожна із цих частин поділяється на ряд різновидів. Так, національно-правові документи були розраховані на регуляцію як загальних так і специфічних сфер життєдіяльності створеної політичної системи. До перших відносяться, зокрема, законодавчі акти, оголошені гетьманом 29 квітня 1918 р. П. Скоропадський доручив написати законопроекти новоутвореного державного організму члену Української народної громади правнику О. Палтову. Останній підготував проект відозви, яка після кількох редакційних правок була підписана гетьманом.

Цей документ отримав назву «Грамота до всього українського народу»¹. П. Скоропадський перебирав у свої руки повноваження керівника держави, проголошуючи себе «Гетьманом всієї України». Безпосереднє ж управління новим державним утворенням покладалося на Раду Міністрів.

Частина документу носить програмний характер. Передбачалося прийняття нового закону про вибори до Українського Союму, який мав вирішити подальшу долю України. Повною мірою відновлювалися «права приватної власності — як фундаменту культури і цивілізації». Оголошувалася свобода купівлі та продажу землі. Водночас повідомлялося, що планується низка заходів щодо обмеження поміщицького землеволодіння. В економічній та фінансовій сферах надавався простір приватному підприємництву. Поряд з цим, передбачалося покращити умови праці залізничників, розв'язати робітниче питання. Офіційною

¹ Державний вістник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917—1920. Невідомі Конституції України. — К., 1992. — С. 82.

назвою скасованої Української Народної Республіки стала Українська Держава¹.

Крім Грамоти, О. Палтов підготував також проекти основних законів Української Держави, які одержали загальну назву «Закони про тимчасовий державний устрій України». Сповідуючи монархічні погляди, які повністю поділяли члени УНГ та Союзу земельних власників, досвідчений фахівець за зразок взяв «Проект Основного закону Російської імперії (1905р.)».

П. Скоропадський про це дізнався лише через деякий час, хоча для його сучасників походження, ідеї документа, сутність проведеної «операції» не були секретом². О. Палтов пропонував проголосити Українську Державу спадковою конституційною монархією на чолі з королем. Другий розділ проекту — «Державний лад і голова держави», він запозичив з аналога 1905 р. практично без змін. Однак П. Скоропадський не у всьому підтримав поданий варіант. Зокрема, він не дав згоди на проголошення України монархією, запропонувавши, у відповідності до національної традиції, назвати керівника держави гетьманом. Не побажав він іменуватися й президентом, що загалом логічно, адже не відповідало сутності функцій глави держави, що на той час цілком окреслилися³.

Врешті цей закон отримав назву «Про Гетьманську владу». Згідно його положень, П. Скоропадський отримав необмежені права. Він зосереджував у своїх руках не тільки виконавчу, але й законодавчу та судову владу, мав фактично диктаторські повноваження:

«1. Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

2. Гетьман стверджує закони, і без його санкції ніякий закон не може мати сили.

3. Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його у повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

4. Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними державами.

5. Гетьман є Верховний Воєвода Української Армії і Фльоти...»⁴.

¹ Там само.

² Див.: *Гольденвейзер А.А.* Из киевских воспоминаний // Революция на Украине по мемуарам белых. — М., Л., 1930. — С. 37.

³ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВОВ). — Ф. 1064. — Оп. 2. — Спр. 1. — Арк. 178 — 180.

⁴ Державний вістник. — 1918. — № 1. — 16 травня; Конституційні акти України. 1917 — 1920. — С. 84.

Сутнісна оцінка повноважень, які отримав П. Скоропадський, дає підстави для висновку, що його правління було авторитарним, стало однією з форм диктатури. Воно мало й певну маріонеткову заданість. І з перших днів встановлення гетьманського режиму П. Скоропадський мав дбати про зменшення рівня своєї залежності від командування військ країн Четверного союзу, які були дійсними господарями становища в Україні, а відтак шукав важелі посилення власного впливу на події.

Ще шість законів урегулювали різні аспекти життєдіяльності ново-посталого суспільного організму — визначали права і обов'язки громадян, оголошували православ'я державною релігією, дозволяючи іншим конфесіям вільно відправляти своє обряди, регламентували діяльність уряду, фінансових і судових інституцій, встановлювали порядок прийняття вищих державницьких актів¹.

Однак від самого початку важливо мати на увазі реальний вплив на українське життя міжнародних чинників, найвизначальнішим із яких була присутність в Україні практично півмільйонної окупаційної австро-німецької армії. Спираючись на підписані в Бресті договори (в тому числі й таємні угоди), окупаційна адміністрація вважала будь-які інші нормативні акти просто непотрібними, апелюючи в разі потреби до свого (німецького й австро-угорського) законодавства. Всупереч позиції тих істориків, які прагнуть хоч якось пом'якшити гірке враження від грубої, силової політики «союзників» в Україні, наявні документи (що здебільшого замовчуються) проливають цілком ясне світло на ситуацію.

2 травня 1918 р. посол фон Мумм повідомляв у Берлін: «За спиною нового уряду стоїть у першу чергу єдина авторитетна в даний час в країні влада — німецьке верховне командування.

Через те можна розраховувати, що нові правителі підуть назустріч будь-якому бажанню генерала Гренера і мосму (тут і далі підкреслено мною — В.С.) як особистого, так і ділового характеру. ...Дедалі сильне обмеження уряду, ніж те, яке уже проведено до консолідації відносин (дуже вдалий дипломатичний термін — В.С.) не рекомендується...»².

Та й справді, чого можна було ще домагатися, коли штаб Ейхгорна із задоволенням констатував, що «на даний момент Скоропадський знаходиться цілком і повністю під впливом головного командування»³.

А щоб жодних сумнівів ні у кого не виникало та з рішучим бажанням розставити усі крапки над «і», той же штаб фельдмаршала запропонував відмовитися «від фікції дружньої країни (wenn endlich die Fiktion vom befreundeten Land aufhört), в якій ми повинні просити

¹ Конституційні акти України. — С. 85–86.

² Крах германской оккупации на Украине (по документам оккупантов). — М., 1936. — С. 60.

³ Там само. — С. 61.

дозволу на свої дії у безтолкових або неохайних українських комісарів і комендантів. Головне командування потурбується про те, щоб найменші безпорядки були в корені придушені найрішучішим чином. У цих випадках буде користуватись підтримкою нового уряду»¹.

Німецьке міністерство закордонних справ цілком слушно вчитало в наведених словах буквально наступне: «Передусім необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд буде робити те, що ми вважаємо необхідним...» і, бажаючи у найменших деталях погодити дипломатичні дії з військовими, просило уточнити: «Чи означає це, що ми повинні поводитись із Україною не як із державою, яка знаходиться з нами в мирних відносинах, а лише як із окупованою областю»².

Німецький посол принципово згоджувався з безпardonною лінією військових, у чому він багаторазово запевняв берлінське начальство, однак, відповідно до свого дипломатичного фаху, боязко висловлював думку про те, що бажано «підтримувати на Україні фікцію самостійної дружньої держави постільки, оскільки це співпадає з нашими інтересами». Серед причин здійснення такої тактики фон Мумм виділив наступні: «..Необхідно рахуватись з суспільною думкою у нас, а також у нейтральних і ворожих нам країнах; необхідно рахуватись з авторитетом українського уряду серед населення, який ми підірвемо, якщо надто різко покажемо, що він [уряд] є лише лялькою (pur Puppe) в наших руках (он як! — В.С.), а урядові установи обслуговують виключно наші інтереси»³.

Що ж до персони П. Скоропадського, її не надто шанували і перебування при владі ставили в пряму, першочергову залежність «від того, чи залишиться він під німецьким впливом»⁴. Принагідно можна відзначити, що німці вважали брутальні образи на адресу українських діячів цілком виправданими⁵.

Новопостала ж влада мовчазно все зносила, бо і в зверненнях до власного народу єдиним аргументом мала все ту ж військову силу, від якої й сама потерпала. Дуже наочно це видно, зокрема, з телеграми товариша (заступника) міністра внутрішніх справ М. Вороновича губернським старостам від 13 травня 1918 р. Урядовий чиновник наказував: «Повідомити населення всіма заходами, а саме: шляхом оголошення на повітових зборах, повідомлення в місцевих офіційних і неофіційних газетах від вашого імені, шляхом розклеювання на помітних місцях відповідних оголошень про те, що вся влада на Україні

¹ Там само. — С. 62.

² Там само. — С. 64.

³ Там само. — С. 65.

⁴ Там само. — С. 63.

⁵ Там само. — С. 57.

належить гетьману всієї України Павлу Скоропадському, який визнаний військовим командуванням — німецьким і австро-угорським (підкреслено мною — *В.С.*), яке виявило готовність на випадок необхідності підтримувати цю владу збройною силою і суворо карати за непослух цій владі у повній єдності з українською адміністрацією»¹.

Отже всі політичні гравці дуже добре знали свої справжні ролі в тогочасному суспільному процесі і ще не навчилися маскувати їх.

То ж перша характеристика, яка сама по собі напрошується при аналізі подібних документів (а вони побудовані здебільшого на реалістичній, часом надзвичайно точній оцінці ситуації), зумовлює нагальну, невідворотну потребу звернення до такого терміна як маріонетковість. І перевершити, «перекрити» її не в силах будь-які інші визначення режиму, започаткованого в Україні 29 квітня 1918 р. Вони в кращому разі можуть лише доповнювати, часом «прикрашати» його сутність і спрямування.

Незважаючи на своє не надто певне становище, гетьман та його уряд обіцяли захищати інтереси всіх соціальних верств населення країни, забезпечити рівномірну участь усіх суспільних класів у державотворчому процесі. Однак це завдання було апріорі нездійсненним.

Відразу ж після зміни влади було утворено центр українських партій (ЦУП), який мав координувати їхні дії під час переговорів з німецьким командуванням, до якого було вирішено відрядити делегацію. ЦУП зробив усе можливе, щоб блокувати формування гетьманського уряду. П. Скоропадський, навпаки, прагнув якнайскоріше сформувати свій кабінет. Виконати це завдання було доручено отаману (голові) Ради Міністрів М. Устимовичу (Сахно-Устимовичу) — інженеру-технологу, одному з лідерів УНГ. Він мав залучити до роботи в новому уряді представників поміркованих українських партій та організацій. Однак М. Устимович не впорався з дорученням. Тому вже 30 квітня гетьман доручив формування кабінету відомому вченому та громадському діячеві — М. Василенку, визначивши граничний термін — 1 травня.

Однак претенденти на міністерські посади сприймали пропозиції здебільшого без ентузіазму, перемовини затягнулися і персонально-партійний склад уряду вималювався лише 2 травня.

Гетьман запропонував відомому полтавському земському діячеві Ф. Лизогубу посаду прем'єра, а 3 травня остаточно затвердив склад Ради міністрів: голова уряду, міністр внутрішніх справ та тимчасово виконуючий обов'язки міністра пошт і телеграфів — Ф. Лизогуб; міністр фінансів — А. Ржепецький (кадет); міністр торгівлі і промисловості — С. Гутник (кадет); міністр продовольчих справ — Ю. Соколовський (кадет); міністр праці — Ю. Вагнер (народний соціаліст); міністр народної освіти і тимчасово виконуючий обов'язки міністра закордонних

¹ Гражданская война на Украине. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 145.

справ — М. Василенко (кадет); міністр народного здоров'я — В. Любинський (член УНГ); міністр шляхів — Б. Бутенко (член УНГ); міністр судових справ — М. Чубинський; державний контролер — Г. Афанасьєв; тимчасово виконуючий обов'язки міністра військових справ і флоту — начальник Генерального штабу О. Сливинський.

2 травня державним секретарем Української держави гетьман призначив М. Гижицького, але через два тижні на цій посаді його замінив приват-доцент Київського університету І. Кістяківський. 10 травня портфель міністра земельних справ отримав В. Колокольцев, а через декілька днів професор В. Зіньківський очолив міністерство сповідань. На чолі міністерства військових справ став О. Рогоза. До уряду входили українці-ліберали Ф. Лизогуб, М. Василенко, В. Любинський, Б. Бутенко, В. Зіньківський, І. Кістяківський та М. Чубинський. Серед міністрів були й представники інших національностей: поляк А. Ржепецький, єврей С. Гутник, німець Ю. Вагнер та росіянин Г. Афанасьєв.

Значний вплив у першому гетьманському кабінеті мали кадети. Програмою їх діяльності в уряді стали вимоги, прийняті конгресом кадетів у Києві 12 травня 1918 р.: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; розпустити демократичні міські і земські органи самоврядування; відмінити восьмигодинний робочий день та ввести обмеження у правах робітничих організацій¹.

Міністри-кадети намагалися проводити політику, яка не у всьому відповідала українським національним інтересам. Під їх тиском уряд заборонив друковані органи УПСР — «Боротьба» та Селянської Спілки — «Народна Воля». Часописи «Робітнича газета», «Нова Рада» потрапили під жорстку цензуру. Заборонялася критика кабінету міністрів, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Волосні земства було замінено волосними комітетами. Членів цих органів призначав губернський староста. П. Скоропадський погодився з деякими положеннями аграрної програми партії народної свободи та затвердив ряд її соціально-економічних вимог. Однак гетьман не підтримав пропозицій кадетів у національно-культурному будівництві.

Державний переворот в Україні та прихід до влади П. Скоропадського вітали підприємницькі кола. 15–18 травня у Києві відбувся з'їзд представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофісу), на який прибуло близько тисячі делегатів від більше як двадцяти промислових спілок. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні і висловили цілковиту підтримку гетьманові П. Скоропадському.

¹ ЦДАВОВ. — Ф. 1216. — Оп. 1. — Спр. 109. — Арк. 10–13.

З'їзд схвалив відновлення в Україні приватної власності на землю, спеціальною постановою, вимагав повернення колишнім власникам відібраних селянами земель та майна із виплатою відшкодування.

Розглянувши питання взаємовідносин підприємців і робітників, делегати в ухваленій резолюції вказали на необхідність чіткого регламентування прав робітників, заборонивши їхнє втручання у справи підприємців та діяльність адміністрації; а також зажадали перегляду прийнятого Тимчасовим урядом закону про свободу страйків, унормування тривалості робочого дня¹. Форум підприємців ухвалив окрему резолюцію з питань фінансової політики, де вказувалося на необхідність налагодження кредитної системи в державі.

З'їзд запропонував гетьманові та його урядові внести зміни до міського статуту, зокрема, збільшити відсоток цензових елементів у міських думах, підвищити віковий і прожитковий ценз та ввести 3-куріальну систему виборів. Вищий орган Протофісу закликав своїх делегатів взяти активну участь в економічному та політичному житті Гетьманату. Він поставив завдання залучати своїх членів до роботи в центральних та місцевих органах влади.

Отже, соціальною базою державного перевороту 29 квітня 1918 р. та гетьманського режиму були підприємницькі та землевласницькі кола України, частина заможного селянства та праві консервативні партії. Всі вони були незадоволені тими змінами, що сталися після Лютого 1917 р., політикою Центральної Ради та сподівалися, що нова влада допоможе їм вирішувати проблеми, як вони звикли упродовж попередніх десятиліть і століть. Іншими словами, внаслідок державного перевороту до влади повернулися ті класи, які панували в дореволюційний час.

Звичайно, П. Скоропадський з багатьох причин хотів би мати в своєму оточенні й уряді побільше представників українського демократичного табору, особливо українських соціалістів-федералістів. Однак, патріотично орієнтовані сили, за рідкісним особистісним винятком, не могли піти на компроміс з режимом, який вважали антинаціональним. Більшість політично свідомих елементів побоювалися скомпрометувати себе будь-якою лояльністю до новопосталої влади, не бажали зажити в революційний час в очах мас негативного іміджу.

Маси ж буквально з перших днів після перевороту висловлювали не лише неприхильне, а й, навіть, відверто вороже ставлення до гетьманату. В усякому разі засуджували його через низку представницьких форумів. Можливо, тут додаткових емоцій додали рішення гетьмана про відміну Конституції УНР і заборону скликання призначених на 12 травня Українських Установчих зборів, які продовжували бути мрією-ідеалом найширших демократичних сил. Реакцією останніх на

¹ Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины. — 1918. — 19 мая.

заборонні акції влади стала радикалізація настроїв, які вилилися в резолюції тих зібрань, які, всупереч перешкодам (репресіям, арештам), вдалося таки провести.

Рішучим засудженням новопосталого режиму, його невизнанням, закликами до непокори і боротьби з ним відзначалися документи, схвалені II Всеукраїнським селянським з'їздом (8–10 травня, понад 12 тис. делегатів), II Всеукраїнського територіального робітничого з'їзду (13–14 травня, понад 200 делегатів), V з'їзду (конгресу) Української соціал-демократичної робітничої партії (13–14 травня), IV з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (13–16 травня)¹.

Несприйняття гетьманату найголовнішими верствами українського суспільства, які сумарно складали абсолютну більшість нації, доповнювалося й примножувалося непримиренною ворожістю до режиму найрадикальнішої політичної сили — більшовиків. Опинившись з початком окупації поза законом і значно знекровлені репресіями, вони все ж знайшли у собі сили сконсолідуватися, організаційно оформитися у липні 1918 р. у Комуністичну партію (більшовиків) України. Такий крок вони вважали вкрай необхідним в умовах наростаючого невдоволення масами панівними порядками, повсюдно зростаючими виступами проти них.

Прагнучи реалізації обраної мети, П. Скоропадський звісно, не міг не вдаватися до мімікрії. Вперше в житті написавши своє ім'я українською мовою 29 квітня 1918 р. під згаданою Грамотою гетьман намагався всіляко демонструвати розуміння національних проблем, турботу про всебічний розвиток українства, врахування його інтересів.

Відповідаючи численним звинуваченням на адресу запровадженого ладу й уряду як «неукраїнських», ворожих Україні, у спеціальній заяві кабінету міністрів, поширеній 10 травня 1918 р., наголошувалося, що П. Скоропадський не прагне стати самодержцем, що через гетьманство реалізуються ідеї незалежної та вільної України в історичній національно-державній формі. Уряд обіцяв зміцнювати державність, турбуватися про розвиток української культури, забезпечувати права національної мови².

Гетьман намагався підкреслено демонструвати відродження давніх козацьких традицій. З огляду на це, роль головного символу гетьманської влади мав виконати герб — «козак з мушкетом». На виконаній відомим графіком Г. Нарбутом державній печатці були поєднані «козак з мушкетом» і тризуб. Новим державним прапором України стало

¹ Див.: Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій. — К., 2009. — С. 212–219.

² Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918. — К., Філадельфія, 1995. — С. 154.

полотнище з синьої й жовтої смуг, а в центрі було зображення золотого тризуба з хрестом.

Засновувалися українські гімназії (таких було понад 40), йшла підготовча робота до створення української бібліотеки й українського архіву, двох українських університетів, Української Академії наук.

Однак соціальний курс Української Держави, дуже швидко ввійшов у суперечність із очікуваннями мас, практично відразу сягаючи апогейних позначок.

Найбільш нервовою, збудженою, вибухоподібною, на зміни, що сталися, була реакція українського селянства. Це природно, адже, передусім, саме за його рахунок правлячі кола намагались виконати умови Брестського «хлібного миру». Методично, безперестанно здійснювалося безпрецедентне, цинічне, за участі інституцій Української Держави пограбування селянства. Можна наводити безліч документів, у яких дії окупантів абсолютно однозначно постають як силове вилучення всього добра, на яке натрапляли чужоземні зайди¹. Це набирало таких масштабів і форм, що часом не могли втриматися і виражали, як мінімум, боязке нерозуміння поведінкою окупантів навіть високі урядовці. Втім, у владних структурах більше було тих, хто не за страх, а за совість допомагав нагодувати українським хлібом чужі нації і принизливо вишиковувався в чергу на одержання орденів держав-грабіжниць².

Зачеplене, як мовиться, за живе, селянство швидко забувало про вчорашній «нейтралітет», відкидало апатію, що була спричинена не вельми прийнятною політикою Центральної Ради, і грізно заявляло про себе як про силу, здатну здолати, знести все, що не просто постало на його шляху, але й намагалося повернути до стану нещадно гнобленої і визискуваної, безсоромно ошукуваної верстви.

Документи свідчать: важко знайти якесь село чи поселення в 1918 р., з якого б у різні урядові інстанції Української Держави не надійшло жодного повідомлення про напади селян на поміщицькі маєтності, про пожежі й отрави в економіях, про опір карателям, убивства окупантів про те, що буквально кожен пуд хліба давався «з боєм»³ тощо. Глибинність і всезагальність руху особливо вражають, якщо зважити, що він був не стільки наслідком цілеспрямованої діяльності політичних сил (хоч останні докладали чимало енергії, щоб спертись на нього),

¹ Гражданская война на Украине 1918 – 1920 гг.: Сб. док. и материалов. — К., 1967. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 39–40, 219, 276–277, 332, 389, 393 та ін.; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. У 3-х т. — Т. 1. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні. Вітчизняна війна українського народу проти австро-німецьких окупантів. — К., 1956. — С. 356–365.

² Крах германской оккупации на Украине. — С. 103, 106.

³ Див.: *Мицц І.І.* Год 1918. — М., 1982. — С. 434–435.

скільки стихійною реакцією на справді нестерпне становище, на бажання можновладців позбавити перспективи клас, перед яким сяйнула зірка свободи, надія, що результати праці власних рук будуть належати йому — трударю, що держава захищатиме його від жорстокого примусу й дикого свавілля.

Та емоції відчаю через недосягнуту мету були незрівнянні з природним опором повсюдним актам вандалізму, найжорстокішого знущання, які набули статусу державної політики. «Ображені» попередньою соціалістичною владою поміщики прагнули «сатисфакції», поспішали повернути втрачені маєтності та відшкодувати завдані революцією збитки. При цьому вони спиралися на окупаційні війська та місцеву адміністрацію з підлеглими їй міліційними підрозділами (гайдаками). Керуючись часто не стільки почуттями справедливості, скільки помсти, землевласники надто довільно маніпулювали обсягами претензій, не приховували бажання якомога суворіше «провчити» кривдників-бунтарів, брутально поставити «злочинців» на належне їм місце — та так, щоб то надовго запам'яталося й іншим: подібне буде з кожним, хто зазіхатиме на чуже майно, на «священну» приватну власність¹.

Не дивно, що на цьому ґрунті доволі швидко набула легального статусу практика езекуцій. Розпочаті окупантами ще за часів Центральної Ради каральні експедиції за гетьманщини стали неодмінною рисою режиму. Відновлюваний нагаями «порядок» окошувався не лише на сільській бідноті, але й озлоблював середняцьку селянську масу, вербуючи дедалі нових противників гетьманату. Адаже карателі, як правило, застосовували принцип колективної відповідальності: розмір стягнення розподілявся між усіма мешканцями населеного пункту, незалежно від їхнього соціального статусу, рівня матеріальної забезпеченості й, нарешті, від того, чи брала участь дана особа в погромах, чи ні. Зрозуміло, що в разі неспроможності частини населення сплатити контрибуцію її погашала інша частина — заможніші верстви села².

Свій внесок у пацифікацію (умиротворення) селянства на Правобережжі зробили поміщики-поляки, які до австро-німецьких експедицій прилучали власні національні легіони³. Втім, останні діяли й самостійно чи паралельно. Жорстокість, що виявлялася при цьому, здавалося, не знала меж. Нечувані фізичні тортури й розправи поляки, як не дивно, вважали за природні. Поляки, на їхню думку, не лише зайвий раз доводили «одвічні права» на етнічні українські землі й принижували людську гідність, а й тішили власне національне самолюбство.

¹ Див.: *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — К., 1997. — С. 68.

² Там само. — С. 69.

³ Див., напр.: *Солуха П.* Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського. В. Винниченко та М. Шаповал по допомогу до Москви — до Леніна. Б. м., 1973. — С. 202–203; *Захарченко П.* Селянська війна в Україні: рік 1918. — С. 47–50.

Волинська поміщиця З. Коссак-Чешуцька з очевидним задоволенням «смакувала» в мемуарах натуралістичні картини численних страждань, завданих польськими поміщиками сільському «бидлу» в 1918 р.¹

Це спричинило справедливе обурення іншого поляка за походженням, який проймався інтересами й кривдами українства, — В. Липинського. Він із жалем констатував: «З-під пера автора навмисне пробивається презирство й брудний садизм у щедро розкиданих описах, що викликають огиду»². Подібна оцінка може бути поширена й на спогади польської поміщиці села Лемешівки Таращанського повіту на Київщині М. Дунін-Козицької³. Селяни, що брали участь у розподілі поміщицького майна, не збирались повертати його добровільно, чинили тому найрішучіший опір, аж до збройного. Вони вважали якщо й не абсолютно бездоганною юридично, та все одно законною підставою соціалістичні документи періоду Центральної Ради. Гетьманську владу та її прихильників селянство вважало своїми ворогами, з чого випливало їх ставлення до режиму. Прикметний з цього погляду лист одного з лідерів УДХП С. Шемета до П. Скоропадського, в якому речі називаються своїми іменами. «З північних повітів Полтавської губернії отримані Народною управою партії відомості про те, — говорилось у документі, датованому 17 травня 1918 р., — що члени сільської спілки, повернувшись з Києва після заборони селянського з'їзду в багатьох селах уже винесли постанови про те, щоб повбивати всіх тих, хто їздив до Києва обирати гетьмана. Вже піднімається повстання проти влади гетьмана, починають убивати хлібопашців (землевласників), їх жінок і дітей, палити будинки їх, забирати їх хліб. Зараз уже четвертий день йде бій між повстанцями, з одного боку, і гайдамаками, з іншого боку в околицях сіл Буромка, Денисівна, Хрестителево Лубенського й Золотоніського повітів. Повстанці змушують і господарів-хлібопашців вступати до їх військ. Агітація проти влади пана гетьмана має великий успіх»⁴.

Схожих документів про настрої й дії селян — величезна кількість.

Потерпілі ж власники ображались на уряд і гетьмана за брак твердості, м'якотілість і дедалі більше покладались на власну ініціативу та апеляції до окупаційних властей. Зрозуміло, що в останніх були «вагомі» підстави брати бік поміщиків, великих власників. Перспектива владнання суперечностей за таких обставин мала дуже песимістичний, скоріше примарний вигляд.

¹ *Kossak-Szczuczka. Z Piroga. Wspomnienia z Wolynia. 1917–1919. Krakow, 1927.* — S. 286–291.

² *Lipinski W. Na przedpolu historii.* — Warszawa, 1930. — S. 181.

³ *Dunin-Kozicka W. Burra od Wschodu.* — Warszawa, 1929. — С. 115 та ін.

⁴ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. — М., 1942. — С. 142–143.

«Що це за лютий час був на Україні! — вигукує М. Шаповал. — Гетьманщина лютувала: 8 липня видала «закон» про боротьбу з розрухою в сільському господарстві, на основі якого встановлено було кріпацтво: селян змушувало силою обробляти панські землі. В початку вересня Скоропадський поїхав на поклон Вільгельмові II в Берлін, (5 вересня), після чого гетьманщина підписала (10 вересня) договір з Німеччиною на передачу німцям 35% врожаю.

Гетьманщина була така страшна, що розпочалась по всій Україні боротьба проти буржуазної диктатури і німців. Боротьба велась партизанським способом селянами під проводом соціалістів-революціонерів і Селянської Спілки. Яка це була боротьба, показує звіт німецької оберкоманди, що на Україні за 6 місяців було вбито 19.000 німецьких жовнів і офіцерів в сутичках з селянами! Розуміється, з боку селянства впало значно більше. Німці почали вивозити в Німеччину, в концентраційні табори, багато борців, переважно соціалістів-революціонерів і членів Селянської Спілки»¹.

Ці самі факти використовує в своєму дослідженні й П. Христюк, припускаючи, що кількість убитих окупантів була занижена штабними службами². Політика гетьманського режиму щодо селянства дає всі підстави охарактеризувати її як «війну з селянством», яка, у відповідь, перетворювалась на «війну селянства з гетьманщиною». Це підтверджується не тільки пропоміщицькими, антиселянськими законами й розпорядженнями гетьмана, його уряду, а й численними фактами терору, що його чинили карні експедиції (контрибуції, шмагання, страти, «покріпачення»), й такими ж численними фактами різноманітних форм спротиву — аж до збройних повстань, про які, незважаючи на «дику цензуру», громадськості ставало відомо через пресу. Селянську війну як одну з найприкметніших характеристик доби гетьманату змушений визнати і прихильник П. Скоропадського, один з міністрів його уряду та видатний український історик Д. Дорошенко³.

Навіть генерал А. Денікін усвідомлював відверто пропоміщицький, антиселянський курс аграрної політики П. Скоропадського й закономірність боротьби селянства проти режиму, що той курс здійснював: «Село піднялося за землю проти пана, проти німця як оборонця пана і відбирача хліба»⁴, — зазначав лідер білогвардійського руху Півдня Росії.

¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. — Прага, 1928. — С. 112.

² Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — Т. III. — Прага, 1921. — С. 127.

³ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. — Т. II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930 (Нью-Йорк, 1954). — С. 92—94.

⁴ Деникин А.И. Очерки русской смуты. В 5-ти т. — Париж, 1926. — Т. 5. — С. 130.

Підбиваючи підсумки аналізу причин розвитку селянського руху у 1918 р., сучасний дослідник обґрунтовано твердить: боротьба селян спрямовувалась, «насамперед, проти встановлення на місцях гетьманської диктатури та насадження грабіжницької продовольчої політики»¹.

І хоча майже ніхто не керував проявами селянської непокори і протесту (особливо навесні — на початку літа 1918 р.), вони поширювались, «вкриваючи» цілі регіони, перетворюючись на дедалі змістовніші і радикальніші. Селянство бралось за зброю, створювало партизанські загони, піднімалось на повстання. Серед інших звертає на себе увагу Канізьке повстання на Єлисаветградщині у травні — червні 1918 р., а також повстання у Звенигородському й Таращанському повітах Київщини. Власне селянський рух тоді охопив усі регіони України. Генерал-фельдмаршал Г. Айхгорн, командуючий німецькими військами в Україні, очевидно, не «зі стелі» брав цифру в 10—12% українських селян, що стали до повстанських лав². Вона була, так би мовити, «вистраждана» саме в безпосередній боротьбі з тими озброєними селянами, чисельність яких, таким чином, сягала 2,5 млн. чоловік.

У боротьбі з окупаційними військами визначалася її національно-визвольна спрямованість. У повстанських документах антинімецькі та антиавстрійські мотиви часто виступали на перший план. І це природно, адже саме окупаційні війська були головною силою, яка протистояла повстанцям і від якої вони зазнавали найсильніших, найдошкульніших ударів. Гетьманці ж, та й сам П. Скоропадський, сприймалися як «менші, залежні партнери», австро-німецькі агенти.

«Повстання то розбурхувались, то на якусь хвилю стихали, — пише П. Христюк. — Але селянин і в думці не мав того, щоб хоч на хвилину скоритись банді розбійників, грабіжників і насильників на чолі з генералом Скоропадським і поміщиком Лизогубом. Від хати до хати, від села до села перебігала думка про необхідність масового, одночасного по всій Україні селянського виступу проти катів. Зусилля Української Партії Соц.-Рев. і Центрального Комітету Всеукр. Селянської Спілки, направлені до того, щоб вдержати селянство від передчасних сепаратних виступів, що здебільшого кінчались тільки задушенням їх і немилосердними розстрілами селянських ватажків, не мали успіху. Селянство не могло стерпіти гетьмансько-поміщицького терору та знущання і бралось за зброю в надії, що таки вдасться повалити панування поміщиків та капіталістів і повернути назад соціально-економічні і політичні здобутки української революції, які селянин вже мав, відчував, розумів і цінив»³.

¹ Захарченко П. Назв. праця. — С. 70.

² ЦДАВОВ. — Ф. 2311. — Оп. 1. — Спр. 120. — Арк. 143.

³ Христюк П. Назв. праця. — С. 61—62.

Виступи селянства жорстоко придушувалися, вони буквально захлиналися кров'ю, однак про замирення з режимом не могло бути й мови, що засвідчили нові масові повстання на Чернігівщині й Полтавщині наприкінці літа — на початку осені 1918 р.¹

На катастрофічне погіршення свого становища рішуче реагували й робітники. Живучи з продуктів, придбаних на ринку чи в крамниці, вони були практично позбавлені можливості мати до них доступ, оскільки все виявлене продовольство відправлялося до Німеччини й Астро-Угорщини. До того ж хронічно не виплачувалася заробітна плата. Прикладом того, як нестерпні умови приводили до соціальної дії, став страйк залізничників, який вибухнув 15 липня і блискавично втягнув у своє «силове поле» 200 тис. працівників (з 240 тис. загалом на той час). Ледве помітний рух на залізницях забезпечувався тільки спеціальними батальйонами окупантів та паровозними бригадами, терміново доставленими з Німеччини та Австро-Угорщини. Проте їхній роботі суттєво заважали постійні диверсії — руйнування мостів, підривання ешелонів, навмисні пошкодження потягів — і масовий саботаж обслуговуючого персоналу².

Подібні процеси, хоча і в менших масштабах, розвивалися і в середовищі інших верств працюючих, службовців, інтелігенції. Остання концентрувала свої суспільно активні елементи передусім в українських політичних партіях. Ті з них, хто займав проміжне становище між гетьманщиною і лівими силами, уже в травні 1918 р. згуртувалися в опозиційний режиму Українській Національно-Державний Союз. До нього ввійшли Українська демократично-хліборобська партія, Українська партія соціалістів-самостійників, Українська трудова партія, Українська партія соціалістів-федералістів, Об'єднана рада залізниць України й Головна рада Всеукраїнської поштово-телеграфної спілки.

Прагнення відновити єдиний національно-демократичний фронт (як це було за Центральної Ради в 1917 р.) привели в союз і УСДРП та частину УПСР (центральної течії, від партії в травні відкололося ліве крило — «боротьбисти»). При цьому з УНДС було «витіснено» гетьманців-державників — хліборобів-демократів, що займали праве крило партійно-політичного спектру. Трансформувалася й назва об'єднання — з УНДС в УНС — Український Національний Союз. З приходом у середині вересня 1918 р. до його керівництва замість соціаліста-федераліста А. Ніковського лідера соціал-демократів В. Винниченка почали здійснюватися кроки щодо підготовки антигетьманського повстання, яке б базувалося на масовому невдоволенні режимом П. Скоропадського і окупантів. Ця діяльність, хоча і проводилася втаємничено, активізувалася в міру того, як дедалі очевидною ставала поразка Четверного союзу у війні і невідворотних революційних потрясінь в

¹ Див.: *Солгатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис. — К., 1999. — С. 539–542.

² Там само. — С. 528–531.

Німеччині та Австро-Угорщині. З неминучою втратою військові підтримки з боку Центральних держав шансів на виживання у режиму П. Скоропадського практично не залишалося.

Організоване Директорією антигетьманське повстання мало серйозні шанси перемогти буквально у тижневий строк, та цьому завадили непрості міжнародні чинники, дещо пролонгувавши офіційне існування Української Держави. 14 грудня 1918 р. генерал П. Скоропадський оголосив, що він зрікається влади. На відміну від багатьох попередніх гетьманських документів останній державний акт виявився небагато-словним і дуже мінорним: «Я, гетьман усієї України, протягом семи з половиною місяців докладав усіх моїх сил, щоб вивести країну з того важкого становища, в якому вона перебувала. Бог не дав мені сили впоратися з цим завданням. Нині я, з огляду на умови, які тепер склалися, керуючись винятково добром України, від влади відмовляюсь»¹.

І смислом і духом наведений документ кричуще дисонує з численними спробами адептів національного монархізму довести, що гетьману вдалося навести в Україні лад і порядок, а запропонована модель суспільної організації була найкращою за всю буремну добу 1917–1920 рр.² І якщо згодитися з Г. Папакіним про те, що «зречення продемонструвало найвищий ступінь культури П. Скоропадського»³, то мабуть, найперше — треба вести мову про чесне визнання гетьманом безрезультатності спроби вивести край із кризи, провалу здійснюваної політики.

Переодягнутий у німецьку військову форму, П. Скоропадський переховувався деякий час у Києві, а потім виїхав з санітарним поїздом за межі України.

В емігрантській пресі невдовзі з'явилися твердження ад'ютанта П. Скоропадського — С. Моркотуна (керівника однієї із київських масонських лож) про те, що Головний отаман повстанських військ С. Петлюра знав про місце, в якому переховувався П. Скоропадський, однак отримав розпорядження масонів не чіпати гетьмана і не зважився на непослух. Хоча публічний скандал виявився гучним і тривалим, Головний отаман ніколи не висловив жодного слова на свій захист, не спростував жодного свідчення, які наводили й супротивники, й колишні спільники, зокрема — В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал та ін.⁴

З погляду вищевикладеного навряд чи доцільним видається додатковий пошук суб'єктивних причин краху гетьманської моделі держав-

¹ Наш путь (Київ). — 1918. — 15 декабря.

² Див., напр.: Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). — К., 1995. — С. 3–10.

³ Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. — К., 2003. — С. 72.

⁴ Винниченко В. Назв. праця. — С. 163–165.

ності. Вона виявилася історичним анахронізмом, бодай пізніші спроби прихильників П. Скоропадського «заднім числом» довести її теоретичні, логічні переваги. В умовах революційного збурення вона не змогла скільки-небудь ефективно конкурувати й з планами відродження, з одного боку, демократичної республіки (Українська Народна Республіка), а з іншого — соціалістичної республіки (Української Соціалістичної Радянської Республіки). Інше місце і роль Української Держави в історичному поступі українства уявити собі важко¹. Мабуть зовсім не варто підозрювати П. Скоропадського у нещирості, коли, за його словами з останньої грамоти-відречення, він прагнув керуватися «винятково добром України». Та у історичного поступу своя глибинна детермінованість, а у революцій — своя логіка і свої невмолимі закони. Збагнути їх непросто, а воювати з ними — значить, зрештою, неминуче програвати...

Іншого в багатомісячному суспільному досвіді поки що не було.

¹ Див.: *Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П.* Провал проекту малоросійської України // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. Т. I. Українські проекти в російській імперії. — К., 2004. — С. 448 — 464.